

עולמות של מסורות נסתרות בפיוטים

מאת פרופ' שולמית אליצור

הדוגמה הראשונה המובאת כאן היא מתוך קרובה (כלומר פיוט לתפילת עמידה) לחנוכה של גדול פייטני ארץ ישראל הקדומים בשלהי העת העתיקה, ר' אלעזר בירבי קליר, בן המאה השישית והשביעית¹. לשון הפיוטים היא לשון חידות רמזנית, ופייטנים קדומים כמעט לא הזכירו אישים, עצמים או אומות בשמם ותחת זאת כינו אותם בכינויים. כך דרך משל בפיוט הידוע לחנוכה "מעוז צור", שנתחבר באשכנז ככל הנראה במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, מכנה הפייטן את הקב"ה "מְעֹז צוֹר יְשׁוּעָתִי"; את המקדש "בֵּית תְּפִלָּתִי"; האויב מכונה "צַר הַמְּנַבֵּחַ". אבל במפתיע מזכיר בו הפייטן המאוחר את היוונים במפורש ולא בכינוי, ואת החשמונאים – ברמז גלוי לשמם: "יְנָנִים נִקְבְּצוּ עָלַי / אֲזִי בִימֵי חֲשָׁמֹנִים".

במאמר זה אני מבקשת להדגים בקצרה תופעה רחבת היקף שאני מתחקה אחריה כבר שנים רבות, הקשורה לתרומת הפיוטים לשחזור מסורות מדרש. ספרות המדרש כוללת חומר רב ומגוון, והיא נוצרה במשך מאות רבות של שנים. המחקר הגיע להישגים ניכרים בכל הנוגע לתיארוך קובצי מדרשים מן העת העתיקה ומימי הביניים. אבל דרשות רבות לא זכו להיכלל בקבצים שהגיעו לידינו ואבדו במרוצת השנים, וגם תיארוך של מסורות מדרש בודדות הוא מלאכה קשה: מסורות עתיקות מאוד לא שרדו אלא במקורות מאוחרים, ולעיתים קרובות אין כל דרך לקבוע את גילן ואת מוצאן. בנקודה זו אפשר לעיתים להיעזר בפיוטים שהתחברו בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית, למן המאה החמישית או השישית, ובתקופה המוסלמית הקדומה.

"צִפִּיר הָעֵזִים" בדניאל (ח:ה-כא) מסמל את מלכות יוון, ונאמר כאן אפוא: "משעה שעמדה בעולם מלכות יוון". אדלג לרגע על השורה השנייה ואסביר את ההמשך: "לוֹעֲזִים" הם היוונים שצצו בארץ, והם ביקשו להכחיד את ישראל המכונים "גְּזֵי עֵזִים", כלומר: אלו שעברו (גָּזוּ) את המים העזים של ים סוף. ומה נאמר בשורה השנייה? על פי ההקשר, ברור שה"לְקִים" עזי הפנים הם שוב היוונים. אבל מדוע מכונים היוונים "לְקִים"? מדרשי חז"ל הידועים אינם מבהירים זאת. האם יש כאן מטפורה יפה של ר' אלעזר בירבי קליר, שתיאר את היוונים כארבה המתפשט בארץ ומכלה את יבוליה, או שמא מסתרת בכינוי דרשה שאיננו מכירים?

בחינה של פיוטים נוספים לחנוכה מעלה שדווקא הַלְקָ, ולא כל סוג אחר של ארבה, מופיע כדימוי ליוונים בפיוט נוסף לחנוכה של ר' אלעזר בירבי קליר, המספר: "גָּבְרוּ וּפְשְׁטוּ כְּלֶק" ², והוא מופיע ככינוי ליוונים אצל פייטן נוסף, הפעם פייטן איטלקי בן המאה העשירית, הוא ר' שלמה הבבלי, שאומר: "טָסוּ חַרְגְלֵי יֶלֶק / זְמוּרֵי הַבְּקַק וְהַבְּלַק" ³. "הַבְּקַק וְהַבְּלַק" הם מלשון "בוקה... ומבִּלְקָה" (נחום ב:יא), שעניינם שממה, כלומר: החרגולים המכונים "ילק", הם היוונים, באו להשחית ולהכרית את ישראל, המשולים לזמורות הנשארות חשופות ושוממות בעקבות נחילי הארבה המכלים בהן כל ירק. העובדה שגם בפיוטים אלו נבחר דווקא ה"לְקָ" מחשידה גם את ה"לְקִים" בפיוט הראשון שראינו ככינוי שנבחר בכוונת מכוון.

חידת הילקים הטרידה אותי במשך שנים רבות, והיא נפתרה כאשר התפרסם לפני קצת פחות מעשרים שנה פירוש אנונימי מן הגניזה בערבית יהודית לפסוקים הראשונים של ספר יואל, ובו דרשה לא ידועה על ארבע המלכויות. הפרשן סוקר סמלים שונים של ארבע המלכויות ומתמקד בפתיחת ספר יואל, ואומר: ⁴

ר' אלעזר בירבי קליר לא הזכיר בקרובה שלו את היוונים במפורש, וחלק גדול מהכינויים שבחר להם נסמכים על אגדה קדומה על אודות ארבע מלכויות שהשלטון בארץ ישראל ניתן להן עד לביאת המשיח: בבל, מדי, יוון ואדום, המזוהה עם רומי-ביזנטיון ובהרחבה עם הנצרות כולה. יסוד האגדה בחזיונות שבספר דניאל, והיא התפתחה מאוד בספרות המדרש. אגדת ארבע המלכויות קיימת גם בבסיסו של הפיוט "מעוז צור ישועתי" שהזכרתי למעלה, המתאר את גלות מצרים, ואחריה את יתר ארבע המלכויות. בספרות המדרש שכיחות מאוד דרשות הנוטלות רביעיות מן המקרא ודורשות אותן כסמל לארבע המלכויות, כגון ארבעת הנהרות היוצאים מעדן – גיחון, פישון, חידקל ופרת – או ארבעת בעלי החיים האסורים באכילה משום שאין להם אלא סימן טוהרה אחד – גמל, שפן, ארנבת וחזיר.

הקלירי נוטל את כינוי ליוונים מדרשות אלה. כך, דרך משל, הוא פותח את הסיפור בהכרזה: "בַּעֲמֹד חֲדָקָל בְּנִיבוֹ חַד וְקַל", ברמז ברור למדרש "ושם הנהר השלישי חֲדָקָל – זו יוון, שהיתה חדה וקלה בגזירותיה" (בראשית רבה טז, ד). בהמשך הוא מספר ש"גִּנְהָה הַעֲלֵת אֲרֻנְבַת", על פי הדרשה "ואת הארנבת" – זו יוון, 'כי מעלת גרה היא' – שגררה מלכות אחריה" (ויקרא רבה יג, ה), וכך הוא מכנה את יוון פעם אחר פעם בכינויים הרומזים לתיאורי המלכויות בדניאל או למדרשים העוסקים בארבע המלכויות.

בהקשר זה מפתיעות השורות האלה:

מַעַת צָג צִפִּיר הָעֵזִים
 חָלוּ יֶלְקִים פְּנִים מְעִזִים
 וְנִצְצוּ כָּל לוֹעֲזִים
 לְהַכְחִיד גְּזֵי עֵזִים

האמון על לשון החידות הפייטנית ובקיא במקרא ידע לפרש שורות אלה בנקל: "צג" משמעו עמד,

וכמסורת קדומה היא הגיעה גם לידי הפרשן האנונימי שדבריו שרדו בגניזה. הפירוש המאוחר מבהיר אפוא את מקורו האבוד של הפיוט הקלירי, ובה בעת הפיוט מעיד על קדמות המסורת המובאת בפירוש.

דוגמה אחרת, הפעם פשוטה יותר, עולה מפיוטים לראש השנה. ראשון הפייטנים הידוע בשמו, יניי, שפעל בארץ ישראל במאה השישית, אומר באחד מפיוטיו לראש השנה:⁵

זְמַן פְּסָא אֲשֹׁר תִּכְסֶּה לְבָנָה
לְכִסּוֹת חֲטָאֵת יִפֶּה כְּלָבָנָה
חֲמָה אֵיךְ תִּאָּמֵן לְבִדָּה בְּעֵדוֹת
וְעַד אֲחָד לֹא יַעֲנֶה בְּנִפְּשׁ לְמוֹת

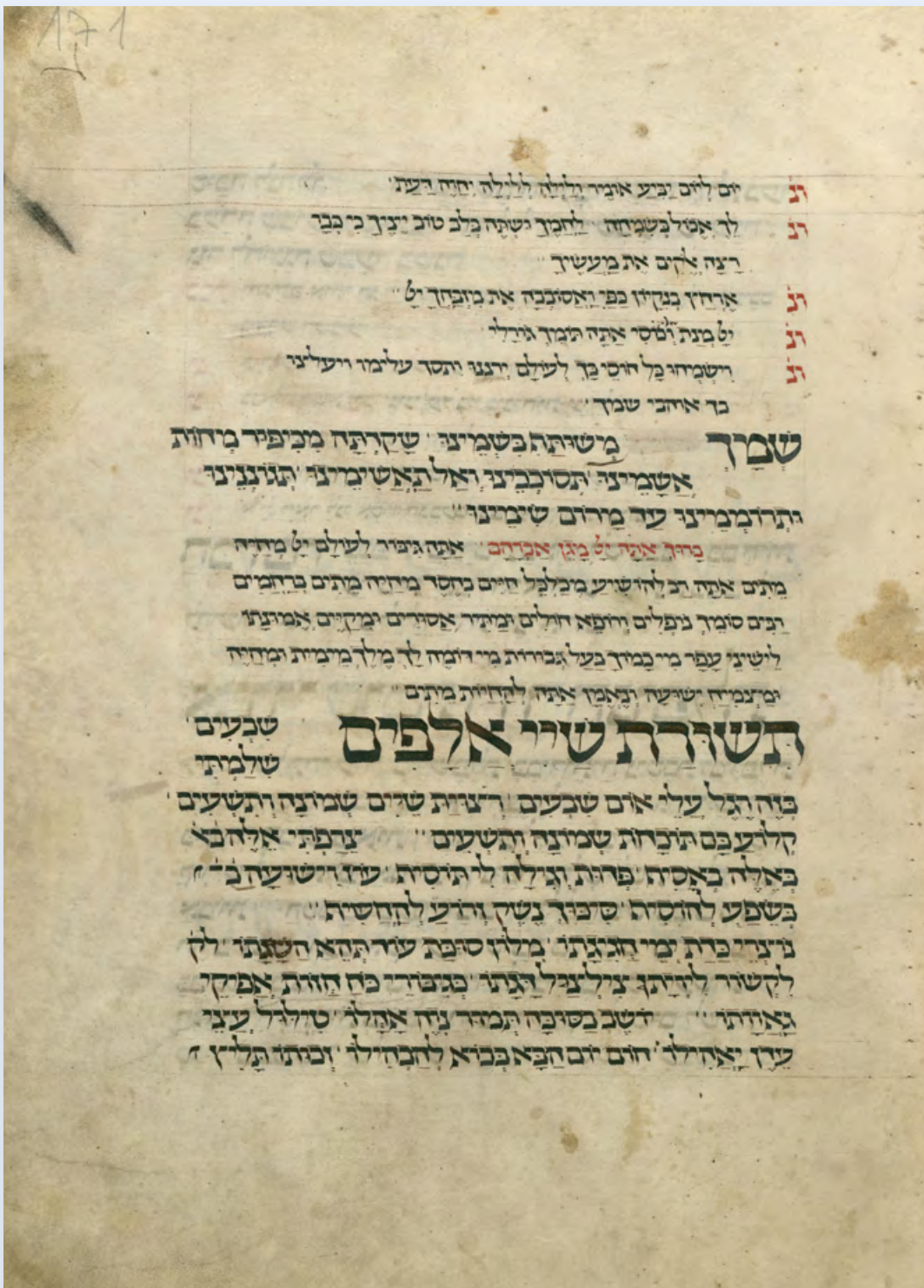
משמע הדברים: ב"זמן פסא", כלומר "בפסח ליום חגנו" (תהילים פא:ד), הוא ראש השנה, הלבנה מתכסה ונעלמת, ובכך מסייעת לכסות על חטאיהם של ישראל, המכונים "יפה כלבנה" על פי תיאור הכְּעִיָּה, המזוהה עם כנסת ישראל, בשיר השירים ו:י. ומדוע היעלמות הלבנה מסייעת לישראל? על כך הוא עונה בשורה הבאה. מתברר שהשמש והירח הם העדים לחטאיהם של ישראל, וביום הדין הם מתבקשים לספר מה ראו – אבל הלבנה מתכסה ונעלמת, ונותרת השמש לבדה, ועד אחד איננו קביל במשפט העברי. הפייטן מחיל חוק זה על הדין השמימי תוך כדי ציטוט מקורו בתורה: "וְעַד אֲחָד לֹא יַעֲנֶה בְּנִפְּשׁ לְמוֹת" (במדבר לה:ל).

מה מקורה של דרשה זו? במדרשים הקדומים איננו מוצאים לה זכר, אבל הזכרתה בפיוטו של יניי איננה יחידה: היא נזכרת גם בפיוט של ר' אלעזר בירבי קליר לראש השנה, האומר על הירח שהוא "נְגַלָּה וְנִכְסָה / וְחֲטָא לֹא מְכַסֶּה / וּבְיָוִם פְּסָא יִתְכַסֶּה / מְלַהֲכִיחַ בְּמִשְׁפָּט",⁶ כלומר: כל השנה הירח לפעמים מתגלה ולפעמים מתכסה, ◀

ואילו בזה הפרק כינה אותן באמצעות הארבה וסוגי הילק, והראה אפוא כי הארבה אכל את הנותר משארית הגזם, והילק אכל את הנותר משארית הארבה, והחסיל אכל את הנותר משארית הילק.

ביסוד הדרשה עומד הפסוק ביואל א:ד: "יִתֵּר הַגִּזָּם אֶכְל הָאֲרָבָה וְיִתֵּר הָאֲרָבָה אֶכְל הַיִּלֵּק וְיִתֵּר הַיִּלֵּק אֶכְל הַחֲסִיל", וארבעת מיני הארבה הנזכרים בו – גזם, ארבה, ילק וחסיל – נדרשים כנגד ארבע המלכויות: בבל, מדי, יוון ואדום. הסוג השלישי, הילק, מסמל אפוא את המלכות השלישית – יוון. מרגע שעניין זה הובן, התברר שהוא כבר נרמז במדרש המאוחר "סדר אליהו רבה" (כ): "וְשִׁלְמִתִּי לְכֶם אֶת הַשְּׂנַיִם אֲשֶׁר אֶכְל הָאֲרָבָה הַיִּלֵּק וְהַחֲסִיל וְהַגִּזָּם" (יואל ב:כה), אילו ארבע מלכויות שנשתעבדו בהן בישראל", אלא שבפסוק הזה הילק אינו השלישי, וברור שהרמז בפיוט הוא לפסוק שבראש ספר יואל.

הפתרון למילה "ילקים" אינו אלא קצקה של תופעה רחבת היקף: הפיוטים עשויים לשמר מסורות מדרש שאין להן זכר בספרות חז"ל כפי שהגיעה לידינו, והם מוכיחים שעולם הדרשות היה עשיר ומגוון ממה שמתגלה בקובצי המדרשים שלפנינו. בחלק מהמקרים מדובר במסורות מדרש שניתנות לשחזור מתוך הפיוטים ואין להן מקבילות במקורות אחרים. במקרה שלפנינו, שבו התגלתה הדרשה האבודה אצל הפרשן המאוחר, מאפשר הפיוט להקדים את תיארוכה: הופעת הכינוי "ילקים" לבני יוון בפיוט הקלירי כמה מאות שנים לפני הפירוש בערבית יהודית מן הגניזה יש בה כדי להעיד שמדובר במסורת מדרשית הרבה יותר עתיקה, כנראה מן התקופה הקלאסית של מדרשי ארץ ישראל; מסורת שאבדה ולא נותר לה מחוץ לפיוטים אלא מקור מאוחר, אך היא הייתה ידועה לא רק בארץ ישראל בימי הקלירי אלא גם באיטליה במאה העשירית – ימי ר' שלמה הבבלי –

איור 1. מחזור וורמייזא, כרך ב, עמ' 171. מאוסף הספרייה הלאומית, "Ktiv" Project, The National Library of Israel

מפיוט לסוכות של ר' אלעזר בירבי קליר, האומר:⁸

נוֹצֵר פְּדַת יְמֵי חַגְיָתוֹ
מְלוֹן סְפַת עוֹר תְּהֵא הַשְּׁגָתוֹ
לְקֶשֶׁר לְנִית צְלָצֵל דְּגָתוֹ

כלומר: מי ששומר כראוי ("נוֹצֵר פְּדַת") את ימי חג הסוכות ויושב בסוכה כראוי יזכה לעתיד לבוא לשבת ב"סְפַת עוֹר". אבל מה פירוש ההמשך? כאן רומז הפייטן באופן מתוחכם לכמה סוגי שכר, שונים שיזכו להם הצדיקים, איש איש לפי מעשיו, וכולם עשויים מעור הלווייתן, כמפורט בתלמוד הבבלי (בבא בתרא עה ע"א):

ואמר רבה אמר ר' יוחנן, עתיד הקב"ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו של ליתן, שנאמר "התמלא בסוכות עורו" (איוב מ, לא). זכה, עושין לו סוכה. לא זכה, עושין לו צלצל [בעברית מודרנית: צֶלְצֶה], שנאמר "ובצלצל דגים ראשו" (שם). זכה, עושין לו צלצל. לא זכה, עושין לו ענק [=שרשרת לצוואר], שנאמר "וענקים לגרורותיך" (משלי א, ט). זכה, עושין לו ענק. לא זכה, עושין לו קמיע, שנאמר "ותקשרנו לנערותיך" (איוב מ, כט).

המדרש מונה ארבעה סוגי שכר, מהגדול אל הקטן: סוכה, צלצל, ענק וקמיע. הפייטן מתאר במפורש "סְפַת עוֹר" ו"צְלָצֵל דְּגָתוֹ", אבל רומז באופן דק ומתוחכם גם לענק ולקמיע. "לְקֶשֶׁר" הוא רמז לפסוק שממנו לומדים על הקמיע, "ותקשרנו לנערותיך", ו"לְנִית" רומז לענק, משום שהפסוק השלם שממנו לומד הדרשן על הענק הוא "כִּי לְנִית חֵן הֵם לְרֵאשֶׁתְּךָ וְעֵנְקִים לְגִבְרֹתֶיךָ". בדרשה הובא רק סוף הפסוק, אבל מסתבר שהמילה "לְנִית" היא היסוד לדרשה, משום צלילה המזכיר "לְנִיתוֹ". הקלירי בחר אפוא במילה המרכזית ובכך רמז גם לענק. ונשים לב שבכל הקטע הדבר העיקרי – הלווייתן עצמו –

וכשהוא מתגלה – אין הוא מכסה ומסתיר את החטאים שהוא רואה, אבל בראש השנה ("בְּיּוֹם כְּפָא"), יום הדין, הוא מתכסה כדי שאי אפשר יהיה להוכיח את ישראל במשפט. מדרך הבאת הדברים אצל הקלירי נראה שהוא ציפה ששומעיו יבינו את העניין גם בלי להסביר להם שעיקר העניין בהשאת השמש כעד אחד. משום כך סביר שהציבור בימיו, וכנראה גם בימי יניי שקדם לו, הכיר דרשה שסיפרה זאת ועל פיה היה צפוי לעמוד על התוכן המלא.

במפתיע, הדרשה שאינה מופיעה במקורות קדומים צצה ועולה בכמה מקורות בלתי תלויים בימי הביניים. אדגים זאת מתוך קטע מבית מדרשם של חסידי אשכנז: "שלכך תיקן להם ראש השנה בראש חודש. שכשהשטן מקטרג את ישראל ואומר, ישראל חטאו, והקב"ה אומר לו, לך והבא עדים. והוא אומר, את מי אביא, אם לבנה ושמש, איני יכול למצוא אלא שמש, שהלבנה מתכסה, ועל השמש שהוא עד אחד איני מקיים... וכשהלבנה נראית בין ראש השנה ליום הכיפורים והשטן רוצה לקטרג, אומר לו הקב"ה, כבר עשו ישראל תשובה".⁷ ללא הפיוטים היינו עלולים לחשוב שמדובר במסורת ימי ביניימית אשכנזית מאוחרת. פיוטי יניי ור' אלעזר בירבי קליר מלמדים שהיא כבר הייתה ידועה בארץ ישראל במאה השישית.

לעיתים רומזים פייטני ארץ ישראל לדרשות שנשתמרו דווקא בתלמוד הבבלי. מסורות תלמודיות בבליות מובהקות אינן מופיעות בפיוטי ארץ ישראל הקדומים: הפייטנים היו אמונים על התלמוד הירושלמי ועל מדרשי ארץ ישראל. אבל יש בתלמוד הבבלי מסורות ארץ ישראליות רבות שלא שרדו במקורות קדומים אחרים, ולעיתים הן אף מובאות בשם אמוראי ארץ ישראל. פייטנים המשלבים ביצירתם מסורות אלה מעידים שמקורן אכן ארץ ישראל. דוגמה מרתקת – המדגימה גם את לשון החידות הפייטנית המרוכזת – עולה

וְחִיּוֹת אֲשֶׁר הִנָּה מְרַבְּעוֹת כָּנָף
 בְּעֵמֶדָם בְּעֵד עִם תְּרַפְּיָנָה כָּנָף
 גְּדוּד מְלִיץ בְּלִמְדוֹ פּוֹרְדוֹת כָּנָף
 דְּפִי עִם אִם נְדָבָר מְשִׁיקוֹת כָּנָף
 5 הוֹד עֲנֵג פְּיָעַל פּוֹרְדוֹת כָּנָף
 וְרָשַׁע אִם חֶפֶס בְּתַקַּע מְשִׁיקוֹת כָּנָף
 זְכוֹת אִם הִכְרָעָה פּוֹרְדוֹת כָּנָף
 חֶטָּא אִם הִנְקִישׁ מְשִׁיקוֹת כָּנָף

ביאור: 1 **וחיות**: חיות הקודש. **מרבעות כנף**: בעלות ארבע כנפיים (יחזקאל א:1). 2 **בעמדם... כנף**: על פי יחזקאל א:כד, כה: "בְּעֵמֶדָם תְּרַפְּיָנָה כְּפִיָּהוּ", והכוונה: כאשר עומדות החיות לפני כיסא הכבוד, הן מרפות את כנפיהן "בעד עם", כדי ללמד זכות על ישראל. 3 **גדוד**: כינוי למלאך, על פי איוב כה:ג. **מליץ בלמדו**: כאשר המלאך מליץ היושר (על פי איוב לג:כג) מלמד זכות על ישראל. 4 **דפי... נדבר**: אם באים המקטרגים לומר על עם ישראל דברי דופי. 5 **הוד עונג כיעל**: כשתעלה לפני ה' זכות שמירת השבת, היא יום העונג (על פי ישעיהו נח:יג): "וְקָרָאתָ לְשֶׁבֶת עֲנָג". 6 **ורשע... בתקע**: וכאשר מחפש המקטרג אחרי חטאי ישראל ביום הדין, שבו תוקעים בשופר. 7 **זכות אם הכרעה**: אם זכותם של ישראל הכריעה את כף המאזניים בעת הדין. 8 **הנקיש**: היה למוקש.

השימוש הייחודי בכנפי החיות המתואר בפיוטים הללו אינו מוכר מן המדרשים שבידינו, אבל ברור שבימי ר' אלעזר בירבי קליר הייתה ידועה דרשה שכנראה עימתה את לשון "וְכַנְפֵיהֶם פְּרָדוֹת" (יחזקאל א:יא), כלומר פתוחות, עם תיאור "כְּנָפֵי הַחַיּוֹת" ה"מְשִׁיקוֹת אֶשָׁה אֶל אַחֻזָּתָה" (יחזקאל ג:יג), כלומר נסגרות, והפסוקים נדרשו בדומה למובא בפיוטי הקלירי. מסתבר שהקלירי לא יצר דרשה זו בעצמו, משום שכאשר הוא אמר "וּפּוֹרְדוֹת וּמְשִׁיקוֹת סְלִיחָה לְהַרְבּוֹת" הוא היה חייב לסמוך על הקהל שיבין את הרמז מתוך היכרות קודמת עם הדרשה. נראה אפוא שבמקרה הזה שימרו הפיוטים דרשה מעניינת שלא היינו יודעים על קיומה בלעדיהם.

מקרה מסובך יותר היא המסורת שהחשמונאים היו בני משמר אימר, מסורת החוזרת שוב ושוב

לא נזכר בשמו כלל, אלא רק נרמז. לשון רמזים מן הסוג הזה שכיחה בפיוטים. לענייננו, העובדה שפייטן ארץ ישראלי מובהק יכול היה לרמוז לדרשה זו ברמזים כה דקים מוכיחה שהוא ציפה ששומעיו יכירו אותה, ומכאן הראיה שהיא אכן דרשה ארץ ישראלית, כמשתמע גם מייחוסה בתלמוד הבבלי לר' יוחנן, מראשוני האמוראים בארץ ישראל.

זיהוי מסורות מדרשיות אבודות, או כמו במקרים שהדגמתי – מסורות העולות במקורות מאוחרים והפיוטים מאפשרים להקדים את זמנן במאות שנים, או מסורות שנשתמרו במקורות בבליים והפיוטים מעידים על מוצאן הארץ ישראלי – כרוך לעיתים בלבטים: כיצד נוכיח שאכן עמדה מסורת מדרשית עתיקה לפני הפייטן ולא הוא שיצר אותה? מובן שלא בכל מקרה תהיה לנו תשובה ברורה. דוגמה למסורת שמוצאה טרם נתברר עולה מפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר לראש השנה. באחד מפיוטיו הוא מתאר את חיות הקודש: "וּפּוֹרְדוֹת וּמְשִׁיקוֹת סְלִיחָה לְהַרְבּוֹת", כלומר: מפרידות את כנפיהן או מחברות (משיקות) אותן זו לזו כדי להרבות סליחה לישראל. איך תנועת הכנפיים של המלאכים מרבה סליחה לישראל? אין כאן אלא רמז דק ולא מובן. אבל הדבר מתברר בפיוט קלירי אחר שלו לראש השנה: "עֲתִיכְתּוּ זֹו כְּתַעַל תְּרַפְּיָנָה כָּנָף פְּסָא / פְּשָׁעִים אִם עֲצָמוּ מְשִׁיקוֹת פְּסָא". כלומר: כאשר עולה ("כְּתַעַל") תפילתם ("עֲתִיכְתּוּ") של ישראל (המכונים "זו", מלשון "עִם זֹו קִנְיַתְךָ" [שמות טו:טז] ועוד) – המלאכים מרפים את כנפיהם כדי לתת מקום לתפילות לעבור ולהגיע אל כיסא הכבוד, אבל אם מגיעים המקטרגים לספר על פשעיהם של ישראל – מייד סוגרים המלאכים את כנפיהם ואינם מאפשרים להם להתקרב אל כיסא הכבוד ולומר דברי קטרוג. פירוט מרהיב של רעיון זה מופיע בפיוט לראש השנה שחל בשבת, אשר ייתכן שגם הוא של ר' אלעזר בירבי קליר:

לפתע במקורות המאוחרים במאות שנים לפייטנים, דרך מסורות המתועדות באזור גאוגרפי שונה מזה שהפייטנים פעלו בו ועד למסורות שאינן ידועות אלא מתוך הפיוטים. הדגמתי איך אפילו מילה אחת עשויה לרמוז למסורת עשירה.

במרוצת השנים ניסיתי לפתח כלים המאפשרים לזהות סממנים ייחודיים לדרשות שיצרו הפייטנים עצמם מצד אחד, וכלים המלמדים בבירור שהפייטנים רומזים למסורות קדומות מצד אחר.¹¹ הדוגמאות שהובאו כאן ממחישות איך מסורות מדרש עתיקות עוברות מדור לדור במעין זרמים תת־קרקעיים של תורה שבעל פה, עד שהן מתגלות לפתע על פני השטח, לעיתים בפיוטים ולעיתים בחיבורים אחרים, כגון הפירוש האנונימי בערבית יהודית או המסורות מאשכנז מימי הביניים. חקר הפיוט אינו עומד אפוא לעצמו: הוא זורע אור על עולמות עשירים של מסורות מדרש עתיקות, חושף דרשות עלומות ומאפשר לתארך מחדש דרשות מאוחרות.

בפיוטים, וכך למשל בקרובה הקלירית שנדונה קודם: "ויעורו פרחי אמר / מְשַׁרְתִּי כְּלוּ כְּבוֹד אוֹמֵר", ובפיוט קלירי אחר לחנוכה: "אֶרְבַּעַת רְאֵשֵׁי נֶמֶר / רְצָצוּ פְּרָחֵי אֶמֶר", ובברכת המזון מפיוטת לחנוכה, שוב של ר' אלעזר בירבי קליר: "אֵילַת פְּרָחֵי אֶמֶר / לְרַצֵּץ רֵאשׁ נֶמֶר", ובדומה לזה אצל פייטנים נוספים,¹⁰ בניגוד לספר "מקבים", המשייך את בית חשמונאי למשמר יהודי. מה מקור המסורת הזאת, המתועדת רק בפיוטים? האם דרשן או פייטן קדום יצר משחק מילים בין "יוונים" לבין "בְּנֵי־ת", הוא מקום מגוריהם של בני משמר אימר על פי ברייתא קדומה, ואמר ש"בני יבנית ניצחו את היוונים", בהתכווננו לכלל הכוהנים ובתוכם בני חשמונאי, ואילו שומעיו הבינו שמדובר דווקא במשמר אימר? זו כמובן השערה בלבד, ותשובה ממשית לשאלה עדיין אין בידינו.

*
**

הראיתי כאן מספר קטן מתוך שפע של מסורות ייחודיות המשוקעות בפיוטים, ממסורות העולות

מקורות

- 1) הקרובה נדפסה בידי עזרא פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, א, ירושלים תש"ע, עמ' 168–175.
- 2) על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f 37 (2707/2), דף 19.
- 3) עזרא פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 245.
- 4) מאירה פוליאק וקארניה שלם, "פירוש אנונימי מן הגניזה ליואל א, א-יב וסמלי ארבע מלכויות במקרא", גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 185, 197–198. הציטוט הוא על פי תרגומן העברי של המהדירות. על הקשר שבין הפירוש לפיוטים עמדתי במאמרי "פיוטים קדומים כמקור לתיארוך מסורות מדרש", ספר יובל לחגי בן שמאי (בדפוס).
- 5) צבי מאיר רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 204.
- 6) שולמית אליצור ומיכאל רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 224, ובמבוא עמ' 151.
- 7) מובא במחזור ויטרי, מהדורת שמעון הלוי הורוויץ, ברלין תרמ"ט-תרנ"ז, עמ' 373, סימן שלח (הקטע אינו מגופו של מחזור ויטרי).
- 8) דניאל גולדשמידט ויונה פרנקל, מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה כמנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 114 (הנוסח "נוצר" במקום "נוצרי" על פי מחזור אמשטרדם).
- 9) מקורות הפיוטים שבסעיף זה ודיון בדרשה מובאים בספרי שזכור בהערה 6, עמ' 149.
- 10) עמד על כך לראשונה נחמס זולאי. ראו בספרו: מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה, עמ' פו-פט, ושם באים מקורות הפיוטים ומובאות דוגמאות נוספות.
- 11) שולמית אליצור, "לדרכי עיצובה של הדרשה האנלוגית בפיוטים", היגיון ליונה – קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל, בעריכת יהושע לוינסון, יעקב אלבוים וגלית חזן-רוקם, ירושלים תשס"ז, עמ' 499–528; הנ"ל, "מסורות מדרש אבודות המשוקעות בפיוטים", מחקרי תלמוד (בדפוס).